

Sipos Gábor

Marczali Henrik Erdélyről

Marczali professzor élete alkonyán külön könyvet szentelt a kisebbik magyar haza történetének, a keleti provincia múltjának kérdései azonban a magyar történelemmel foglalkozó kötetekben folyamatosan szerepelnek, mégpedig az egészhez vonatkoztatott jelentőségüknek megfelelően.

A következőkben nem megírásuk, hanem témájuk időrendi sorrendjében fogom áttekinteni Marczali magyar történeti munkáiban előforduló erdélyi történéseket.

A Szilágyi Sándor szerkesztette, tízkötetes *A magyar nemzet története* második kötetében a keleti tartomány I. László korának leírásakor jelenik meg, az uralkodó sikeres honvédő keleti hadjáratát, a cserhalmi ütközetet, a kunok legyőzését a krónikák nyomán az ismert módon írja le, illusztrációként a gelencei és a derzsi templom falképeit adja Huszka József másolata nyomán.

„Hazánk biztosításában és kelet felé való terjesztésében fontos hely illeti meg a cserhalmi győzelmet, mert ha a kunok portyázását nem is szüntette meg, mindjárt első kísérletöknél megmutatta nekik, hogy itt tulnyomó ellenséggel van dolguk. Csak ez által vált lehetségessé az erdölvi föld megtartása, és az ottani magyar telepek szaporítása és megizmosodása.”¹

Az 1091-es kun betörés és a hadi sikerek nyomán kezdte I. László megerősíteni az erdölvi részeket, ahova a későbbi Marosszék és Udvarhelyszék területére a székelyeket, azaz öröket telepítette. Nyelvjárásuk a dél-dunántúlihoz hasonlít.

„A miben a székelység alkotmánya, berendezése későbbi időben különbözött a magyarságtól, a miben különös népi karakterének bizonyítását akarták találni, szintén csak úgy magyarázható meg, ha a telepítést épen ezen korba helyezzük. (...) Az ágaknak és nemeknek szoros összetartása, a közös birtokjog egy neme, az egész alkotmányának kiválóan katonai célja, mind a XI. századi Magyarországra mutatnak, mint szülő anyára. (...) Az első Árpád-királyok korának Magyarországa ott szinte megkövesedett, és a székely intézmények az akkori társadalom képének felvilágosítására szolgálhatnak.”²

Ezt a véleményét egyébként a székelyek eredetéről Marczali a *Budapesti Szemle* 1881-es évfolyamában megjelent könyvismertetésében is kifejtette a

1 MARCZALI 1896. 40.

2 MARCZALI 1896. 86.

kötet szerzőjével, Hunfalvy Pállal egyetértésben.³ S ha már a székelyek eredeténél tartunk, érdemes megemlíteni emlékiratainak egyik kedves jelenetét. 1879-ben Marosvásárhelyen járt a Történelmi Társulat vándorgyűlésének előkészítése végett, és a munka egyik szünetében Léderer Béla kollégájával együtt kimentek a piacra. Hetivásár lévén a kofák „*nagy számmal ültek baromfi, tojás, zöldség vagy gyümölcskészleteik mellett. Beszélgettünk velük, hogy a tájszólást megismerjük. A dialektusok iránt mindig volt érzékem – emlékezik Marczali –, a Simonyival, Szarvassal való érintkezés ezt az előszeretetemet még inkább kifejelesztette. Mily nagy volt csodálkozásom, mikor azt tapasztaltam, hogy ezek a hölgyek azonnal azon a nyelven beszélnek, mint marczalii kollégáik. Ezzel előttem vége volt a székelyek hunn eredetének. Dunántúli gyarmatot láttam bennök és minden későbbi kutatásom megerősített ebben a teljes empirikus módon nyert meggyőződésemben.*”⁴

II. Géza uralkodásáról szólva nem említi a szászok dél-erdélyi betelepítését, III. Béla királyi jövedelmeinek számbavételekor azonban már szerepel az erdélyi szászok adója, amely Marczali szerint nem csupán földbér volt, hanem bányabérlet is.

Az erdélyi szászok 1224-ben kibocsátott nevezetes kiváltságlevelének tárgyalása során visszatekint a szászok betelepítésére: II. Géza idejében, Flandriából és a Rajna mentéről jöttek tömegesen, először flandriai néven emlegetik őket a források, 1220 táján már egységesen Theutonici néven szerepelnek. Az Andreanum széleskörű kiváltságait annak is tulajdonítja, hogy ekkoriban zajlott a német lovagrend kiutasítása a Barcaságból, és a királynak érdekében állt, hogy a szászokat kedvezményekkel is leválassza a lovagrendről.⁵

*„Erdélynek megvolt tehát három történeti nemzetisége: a magyar, a székely, és a szász. Az országnak is volt állandó lakossága; egyes apátságok, mint a garam-szent-benedeki, dömösi, már nagy jószágokat birtak ott, de a nemesség és a birtokos osztály nem voltak és nem is lehettek ott oly régiek és annyira megizmosodottak, mint az anyaországban. (...) A bányászat, különösen a só kiaknázása volt itt a legfontosabb ősrégi foglalkozás. (...) Virágzott már a nemes érczek bányászata is. Radna, az északkeleti havasok alján, gazdag és népes telep volt, hol német gyarmatosok tárták fel a bérczek kincseit. A (...) székelység mind jobban megszállotta a Hargita és a keleti hegyek közti völgyeket és fennsíkakat, bár azok északi része, Csik és Gyergyó székek aránylag még néptelenek lehettek.”*⁶

Kitér a következőkben a keleti tartomány másik népére is.

3 MARCZALI 1881. 137–144.

4 MARCZALI 1929a.

5 MARCZALI 1896. 239–240.

6 MARCZALI 1896. 241.

„Mindeddig sehol sem találkoztunk e haza földjén az oláhok nevével. (...) Először Endrének 1222-ben a német lovagok javára kiadott oklevele említi a »blacusok földjét«, másodszer a szászok 1224-iki szabadságlevele. Fogaras földjén jelennek meg tehát először nagyobb számban. (...) Hogy épen az Olt mellékén találjuk őket, arra felé, hol a folyó kilép az országból, azt teszi valószínűvé, hogy annak irányában jöttek fölfelé, a kúnok havaselvi földjéről. Az újabb kutatások után alig lehet kétség a felől, hogy az oláh nemzetiség a Balkán félszigeten alakult meg, nem a Dunától északra.”⁷

Az erdélyi románok eredetére vonatkozó dákoromán elméletről korábban is közölt alapos bírálatot a *Budapesti Szemle* hasábjain. 1894-ben a folyóirat megjelentette Bogdan Petriceicu-Haşdeu *Stratum és substratum. A Balkán népek genealogiája* című tanulmányát Román Sándor fordításában, a következő lapokon pedig *Néhány történeti észrevétel Haşdeu tanulmányára* cím alatt olvasható a román tudós állításainak cáfolata Marczali tollából.

Következtetéseiben megállapítja:

„lényegében igaznak kell tartanunk azt a tételt, hogy Daciát a III. század vége felé elhagyták római gyarmatosai, hogy az oláh nyelv és nemzetiség, a Balkán hegység körül alakult, és hogy az oláhság csak később került ismét vissza Erdélybe és a mai Romániába.”⁸

A szomorú emlékü 1241-es esztendő tárgyalásakor a tatárjárás erdélyi történéseit is sorba veszi, a radnai pusztítást, a Barcaság rombolását, Rogerius mester leírását részletesen adja. Utána Erdélyről alig esik szó, csak az 1285-ös tatárjárás sikeres visszaverését említi.

A kötet utolsó fejezeteiben az ország állapotát vázolja fel az Árpádok utolsó évtizedeiben.

„Erdélyben a tatárjárás után felvirágozik, új ágakat hajt a székelység. Valószínű, hogy csak ekkor történik a katonailag annyira fontos keleti határhegység aljának, a Maros és Olt felső völgyeinek megszállása. Másrészt ebben az időben nyerik el és szállják meg a székelyek Aranyost Erdély nyugati részében. A folytonos cseh háborúk okozhatják, hogy még a Vágvonaltól mentén is találunk székelyeket.”⁹

A bányavárosokról szólva említi, hogy „III. Endre ajándékozza meg kiváltsággal a tordai vendégeket és a torockói bányászokat, kik Felső-Ausztriából, Eisenwurzelből telepedtek oda.”¹⁰ (Torockó lakosainak ausztriai eredetét jóval későbbi történeti nyomozás cáfolta meg, Jakó Zsigmond 1975-ben tisztázta az 1291-es kiváltságlevél hamisításának körülményeit.¹¹)

7 MARCZALI 1896. 242.

8 MARCZALI 1894. 47–81., 82–91.

9 MARCZALI 1896. 341.

10 MARCZALI 1896. 388–389.

11 JAKÓ 1975. 174–182.

Szilágyi Sándor a *Millenniumi történelem* nyolcadik kötetének megírására szintén Marczali Henriket kérte fel, aki határidőre elkészítette *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig (1711–1815)* címen 1898-ban megjelent 628 oldalnyi könyvet. Ebben is többször szerepelnek az erdélyi események.

III. Károly uralkodása elején került sor az ország berendezkedésének új-jáalakítására, Erdélyt viszont a régi rendszerében hagyta a bécsi kormányzat – fejt ki a szerző – abból a meggondolásból, hogy a török fenyegetés árnyékában jobb az 1690-ben kialakított adminisztrációt legalább külsőségekben változatlanul hagyni.

„Itt a fejlődés egészen más irányt vesz, mint Magyarországon. Külsőleg, törvény szerint alig változik a belső kormány és a közgazgatás. A rendi befolyás még sokkal erősebben s kizárólagosabban érvényesül mint nálunk. Az átalakulás abban áll, hogy a rendi intézmények, külső körök s törvényes hatáskörük teljes megmaradása mellett, mégis beillesztetnek a monarchia egész politikai rendszerébe és tért engednek az uralkodó személyes befolyásának.”

Példaként említi az erdélyi Főkormányzók és az Erdélyi Udvari Kancellária viszonyának megváltozását.

„A leopoldi diploma alkotói körülbelül úgy képzeltek a dolgot, hogy a hazai gubernium lesz a királynak teljes hatalmú kormányzója és a bécsi kancellária csak ennek alávetett, aláztos bizottsága. Tényleg épen megfordítva állott a dolog. A kancellária, mely közvetlenül érintkezett a királlyal és a központi kormányval, magához ragadott minden hatalmat és alárendelt közeg gyanánt kezdett bánni a guberniummal.”¹²

Erdély birtokviszonyainak változásáról szólva megjegyzi, hogy „a neo-acquistica nem okozott sok bajt. (...) Szegény jó Mikes Kelemennek csekélyke jószágát többen is kérték hűségök jutalma gyanánt. Az erdélyi református urak igazi nagy félelme abban állott, hogy az udvar a régóta saecularisált papi birtokokat vissza találja venni, mint ahogy az alvinczi uradalmat odaadta a gyulafejevári püspöknek.”¹³

A Pragmatica Sanctio 1722-es erdélyi elfogadását kászoni Bornemisza János befolyásának tulajdonítja, ugyanakkor – véleménye szerint – az erdélyi rendek számára ez volt a legcélszerűbb eljárás.¹⁴

1738 márciusának mozgalmas eseményeiről szólva az erdélyi letartóztatásokat írja le tényszerűen, megjegyezve a bekezdés végén, hogy az ártatlanul megvádoltak nem kaptak elégtételt.¹⁵

¹² MARCZALI 1898. 47–48.

¹³ MARCZALI 1898. 57–58.

¹⁴ MARCZALI 1898. 122–124.

¹⁵ MARCZALI 1898. 112.

„Mint a *pragmatica sanctio* dolgában, úgy a királyi kormány túlnyomóvá válásában, az alkotmányos élet gyöngítésében is Erdély mutatta az útát” – állapítja meg Marczali az 1740 utáni államberendezkedési reformok tárgyalásakor. A katonai kormányzat bevezetését az orosz veszély miatt felállított (székely és román) határőrség sok gondot és szenvedést okozó megszervezése indokolta. Kárpótlásul a királynő 1765-ben nagyfejedelemségi rangra emelte a kisebbik magyar hazát, ezzel ugyanakkor az Erdély és Magyarország közötti különbségek növekedését is elérte.¹⁶

A vallási viszonyokat tárgyaló nagy fejezetben is szerepelnek erdélyi témák. A nagy botrányt keltett leányrablást, a református Barcsay Ágnes erőszakos Bécsbe vitelét, áttérését, majd egy katolikus arisztokratával kötött házasságát Mária Terézia kezdeményezte, a menthetetlen eljárást a szerző a királynő vallásos túlbuzgóságának tulajdonítja. A románok uniójának megerősödését a felső papság római képzésével magyarázza. A közerkölcsök javításának szándéka szigorú büntetéseket eredményezett, ez alól az egyház sem kivétel. „Nagy az egyház hatalma, és az sem takarékoskodik a büntetéssel. Erdélyben még 1738-ban megkövezésre ítélt egy helvét hitvallású kerület egyházi tanácsa egy istenkáromlót.”¹⁷

II. József közigazgatási reformjai közül kiemeli az erdélyi és a magyar kancellária egybeolvasztását 1782-ben, az uralkodó ugyanis Magyarország részeinek különállása helyett az egyesítést célozta.

Egész fejezetet szán a Horea vezetett parasztfelkelésnek; a véres események, a határmenti rablók szerepe, a pópák lázítása, a havasi románságnak a jó császárra vetett hiú reménye, a kincstári jobbágyság túrhetetlen helyzete, a császári katonaság tévovázása, végül az erélyes fellépés mind szerepelnek a szövegben, a végén pedig összefoglalásként olvashatjuk:

„József császár magaviselete a felkelés elején nem volt sem igazságos, sem politikailag helyes. (...) De mihelyt a rend helyreállott és semmi mellékgondolat nem zavarta, megtalálta a célhoz vezető eszközöket. Állami hatalmat mutatott, az egyes nemzetiségek fölött állót. Az oláhokat leverte, de azt nem akarta, hogy a magyarok bosszút álljanak. (...) E szomorú eseménynek van még egy oldala, mely azt mindenkorra tanulságossá teszi nemzetünkre nézve. Nincs állam és társadalom anarchikus, erkölcstelen elemek nélkül. De míg az uralkodó osztályok, bárminő politikai ellentétek választják el őket, egyetértenek a socialis veszély elhárítására nézve, addig a közrend háborítói nem számíthatnak másra, mint büntetésre. Az anarchiát csak az uralkodó elemek megoszlása teszi lehetővé, mert a zavargó mindig számíthat az egyik tényező támogatására a másik ellenében. Rettenetes tanulság az azokra nézve, kik pártszempontból helyeselnék mindent, mi az ellenpártnak káros, vagy veszélyes. Az intéző osztá-

16 MARCZALI 1898. 173–175.

17 MARCZALI 1898. 204. A szigorú ítélet valójában 1638-ban született.

*lyoknak soha sem szabad megfélelkezni arról, hogy harcaiknak ott van a határa, hol a nemzeti érdeknek és a közös műveltségnek veszélye kezdődik. Erről feledkeztek meg II. József és a magyar nemesség egyaránt.*¹⁸

A kalapos király halála után a magyar nemesség az alkotmány helyreállítására, a jozefinista reformok eltörlésére törekedett, Marczali az 1790-ben született megyei határozatok közül néhányat részletesen is bemutat. Szerepel köztük Háromszék is, felterjesztése

„annyiból nevezetes, hogy a székely nemzeti érzés teljes renaissanceát mutatja. »A székely nemzet az ő régisége szerint megkülönböztetett törvényekkel s magok által szerzett és állított szokások szerint éltek, szintén úgy magak örökségét nem pénzen, nem valami könyörgő vagy ajánló levelek mellett szerezték, hanem tulajdon vérekkal vették.«”

Igényli a katonai határőrvidék megszüntetését is.

„De ők hegyeiken túl is néznek, a legfontosabb politikai kérdések megoldásához is hozzászólnak. »Az emberi társaság főcéljának elérésére nézve világos, hogy az uralkodó ne kezdhesen hadat, hanem előbb tanácskozzék az országgal. Hogy a hadi támadások csupán az udvari titkos végzésektől függjenek, az egész emberi társaságnak boldogságával ellenkezik.« Ilyen formában található meg Rousseauinak tanításai és a versaillesi nemzetgyűlés beszédeinek viszhangja a Hargita bérczeinek tövében.”¹⁹

Külön fejezetet szán a szerző az 1790. évi erdélyi országgyűlésnek, hangsúlyozva, hogy *„a kis hazában (...) József rendeleteinek visszavonása és halála a magyarral azonos mozgalmat okozott. Különösen kiemelendő, hogy, mivel a régi rendi élet visszaállításáról volt szó, ez a mozgalom itt épen nem szorítkozott a magyar és székely nemzetekre. Részt vettek abban a szászok is, kik nemzeti-ségüknél sokkal többre becsülték rendi jogaikat és kiváltságaikat. (...) Az volt a kérdés: a három kiváltságos nemzetnek ez az egyetértése fenmarad-e akkor is, mikor nem a réginek fentartásáról, hanem újításokról van szó?”*²⁰ Elsősorban a két országrész egyesítése szerepelt az erdélyi diéta napirendjén, ez a bécsi kormányzat és a szászok ellenállása miatt megbukott. Marczali kiemeli, hogy e tanácskozáson szerepelt először a román kérdés; ti. a románoknak az uralkodóhoz felterjesztett kérvényét, melynek címét – *Supplex libellus Valachorum* – Marczali egyébként nem említi, az országgyűlés tárgyalta, de csak a görögkeleti egyház szabad vallásgyakorlatát fogadta el, az alkotmányos jogok kiterjesztése nem fért a rendi gondolkodásba.

Magyarország története II. József korában című monumentális művének második kötetében szerepelnek többször is az erdélyi speciális kérdések. A

18 MARCZALI 1898. 245.

19 MARCZALI 1898. 278.

20 MARCZALI 1898. 316.

türelmi rendelet előkészítésekor az uralkodó az erdélyi kancelláriát is megkérdezte, és azt a véleményt kapta, hogy a négy bevett vallás szabad gyakorlatának rendszere miatt nincs szükség a rendeletre. *„Erdélyre vonatkozólag is elrendeltetett a tolerantia és annak közzététele. Az utóbbira nézve megjegyezte a kancellária, hogy ott nincs újság. Az államtanács és utána a császár szükségesnek tartották a publicatiót ott is, mert ott is volt panasz. Legfőbb stilaris változások engedhetők meg.”* Az erdélyi kancellária módosító javaslatait, például, hogy a bevett vallások kifejezést kell használni, elfogadta az uralkodó. *„Ehhez hozzájárult az államtanács és a császár, és ennek értelmében adták ki a rescriptumot Erdélyben.”*²¹

„Magyarországon nem is volt oly nagy ezen intézkedés fontossága, mint Erdélyben – hangsúlyozza Marczali –, hol a görög nem-egyesültek nagy részét képezik a lakosságnak. A magyarországi szerb jogot nyert kiváltságért, midőn magyar polgárrá lön, az erdélyi oláh csak a tolerantia által jutott jogos existenciához. A vallás szabadságára méltán büszke Erdélyben egyenlő jogban részesült négy vallás. Ezek viszonyára nem is igen hatott a tolerantia. Annál fontosabb ott a görög nem egyesültekre nézve, kik csak toleráltak.” Ami a türelmi rendelet erdélyi kihirdetését illeti, a szerző az általános politikai indokok mellett az államtanács véleményét idézi, mely szerint az is fontossá tette, hogy *„nagy a nem-egyesülteknek száma és ezeket sok okból kell jó érzületükben megtartani. Vigyázni kell, hogy az uniáltak többé ne nyomhassák el őket.”*²²

A harmadik kötet első fejezete, a *Hóra-világ Erdélyben* 30 oldalnyi terjedelemben tárgyalja a parasztlázadás történetét. Az erdélyi parasztlázadás szélsőséges magyar (Teleki Domokos), mérsékelt magyar (Szilágyi Ferenc) és szélsőséges román (Nicolae Densusianu) történészeinek-krónikásainak műveit ismeri, azonban forrásként a hivatalos kormányzati iratokat használja.²³

Hosszasan ír az Arad és Zaránd megyében, meg a déli határszélen kialakult rablóvilágról, többek között arról, hogy a román nemzetiségű szegénylegények megfékezésére a megyéknek nem volt elegendő karhatalmuk. Hangsúlyozza az ortodox pópák vezető szerepét. Az orosz ortodox befolyás erősödése Moldvában és Havasalföldön hozzájárult az elégedetlenség kitöréséhez, a szerző azonnal kitekint a környező országokra, és regionális kontextusba helyezi az erdélyi–kelet-magyarországi eseményeket.

A szomszéd megyék szegénylegényeinek hatása megerősödött Hunyad megyében, a katonaságba való beiratkozás volt a román kincstári jobbágyság szabadulási reménye. A toleranciarendelettel megszűnt az erőszakos görög-katolikus térítés, ez is erősítette a jó császárba vetett hitet. József császár-királyról írja:

„A császár véget akar vetni a társadalmi, nemzeti és vallási előjogoknak, ugyanaz a célja Hóra társainak is. A császár épen a válságos

21 MARCZALI 1885. 220.

22 MARCZALI 1885. 261.

23 MARCZALI 1888. 4–5.

időben a magyar nemességben látja ellenségét; ennek kiirtására fog fegyvert az oláh nép. A császár véget akar vetni az emberek rabszolgai lealázásának, az oláhok is hirdetik az emberi egyenlőség evangéliumát.”

A veszély idején össze kellett volna fognia az uralkodónak és a rendeknek. „*Erről feledkezett meg a magyar nemesség és II. József egyaránt. Az elsőnek elnyomása adta meg az oláh forradalomnak létjogát, a másíknak elnézése nyitotta meg az utat a fölforgató törekvések előtt.*”²⁴ 1784. november végén az uralkodó végül hitelt adott az új erdélyi főhadiparancsnok, Fabris tábornok jelentéseinek, és kiadta a parancsot a katonaságnak a lázadás elfojtására.

Agrarius viszonyok Erdélyben. Szászok és oláhok címen külön alfejezet szól a privilegizált szász nemzetről, előjogaikat 1785-ben szüntette meg az uralkodó. „*Nem más volt e tény, mint a Királyföld összes nem szász népességének felszabadítása. Ki is lön mondvá elv gyanánt, hogy a Királyföld, mint királyi birtok, másnak, mint a fiscusnak, nem adózhat.*”²⁵ A románságot a lázadás leverése utáni amnesztiarendelet békítette meg.

1935-ben Marczali professzor egyik utolsó műve, az *Erdély története* összefoglalója mindannak, amit egy kis formátumú kötetben el kívánt mondani a kisebbik haza múltjáról az előidőktől kezdve az 1848–49-es szabadságharcra bezárólag. Megjelentetésére a Káldor Könyvkiadó vállalkozott. Már a kortárs kritikák is ellentmondásosan értékelték, a későbbi bírálatok a hiányosságok észrevétele mellett kiemelkedő fejezeteit méltatták. Általánosan sajnálkoztak a szakirodalmi hivatkozások elmaradása miatt.²⁶

Az első fejezet a honfoglalás előtti történéseket tekinti át, a szkíta ősidők bemutatása meseszerű, a római provincia tárgyalása a megszokott. A honfoglalást és az államalapítást az elfogadott módon tárgyalja, az erdélyi rész először a kun betörés leírásakor szerepel a szövegben. A szászoknak nyújtott kiváltságlevél (1224) kapcsán szól a szerző az erdélyi három nemzetről, korábbi évtizedekre is visszatekintve. Rogerius mester nyomán esik szó a tatárjárásról, a váradi kanonok művét dicsérve Gibbon angol történétíró véleményét idézi: „*a legjobb jellemzés, amelyet barbár betörésről valaha kaptunk.*”²⁷ A Zsigmond korát tárgyaló alfejezet tartalmazza az 1437-es parasztfelkelés és a három nemzet uniója bemutatását, bár a parasztmozgalom leírása kissé zavaros szerkezetű.

Mátyás korának elbeszélésekor az erdélyi török betörés került kiemelésre.

„Erdély nagy gazdagsággal rendelkezett arany, ezüst és sóbányáiból, amikből legtöbb jövedelme van a királynak. Ezért a törököknek visszatértükben útját állta Báthory István erdélyi hadakkal, nemesek-

²⁴ MARCZALI 1888. 26.

²⁵ MARCZALI 1888. 50.

²⁶ DÉNES 2022. 324–325., 329.

²⁷ MARCZALI 1935. 36.

kel, székelyekkel, szászokkal, románokkal. Véres, hosszú küzdelem után már majdnem elbukott a megsebesült vajda, midőn a molnár legényből temesi ispánságig emelkedett Kinizsi Pál a csatasorba állott. Ennek a Herkulesnek, aki két kézzel ölte a törököt, mi sem bírt ellenállani. A foglyokat kimentették és nagy zsákmányt szereztek, Hunyadi János ideje óta nem volt a töröknek ily nagy vesztesége (1479).”²⁸

Kinizsi paraszti származásának legendáját Marczali korában senki sem vitatta, családjának történetét nemrégiben tárta fel a kutatás.²⁹

A mohácsi csatavesztés utáni korszakot tárgyaló alfejezet a *Keleti Magyarország* címet viseli, ez az új történeti fogalom később, az 1986-os *Erdély történetében* bukkan fel újra „*Keleti magyar királyság*” formában. Martinuzzi György barát meghatározó szerepét emeli ki a szerző.

„Alig lehetett nehezebb probléma annál, hogyan lehet összetartani a két Magyarországot a szultán felsősége, hűbérisége alatt. Ezt a nehéz kérdést csak Fráter György esze és komolysága, valamint ragaszkodása a Zápolyaházhoz volt képes megoldani. Annak a keleti államnak, amelynek több mint két századon át az a hivatás jutott, hogy kettészakadása ellenére is fenn tudta tartani a magyarságot, ő a megalkotója.”³⁰

A hitújítás és az irodalom címen mutatja be a reformáció sajátos erdélyi folyamatát, 1570-re az ország túlnyomóan protestánsná vált. Marczali méltatása szerint

„Szinte egyedülálló példa ebben a hitéért gyűlölködő világban, hogy századokon át négy felekezet élhetett, aránylag kevés sérelemmel, békén egymás mellett. A székelység nagy része békén megmaradt katolikusnak, senki sem bántotta és a katolikus Báthory Istvánnak uralma legjobban bizonyítja, hogy itt a politikai érdek erősebb volt a felekezetinél.”³¹

Báthory István és Zsigmond uralkodásáról szól a következő fejezet, itt a tizenöt éves háború erdélyi vonatkozásairól szólva a szerző beiktat egy széles kitekintésű, történetírói felfogására tökéletesen jellemző bekezdést. „*Világraszóló események sokasága zúdult egyszerre Európára*” kezdettel a Szent Bertalan-éjtől kezdve a hollandiai szabadságharcig tekinti át röviden a nagy európai konfrontációt, és helyezi el benne a kicsiny Erdélyt. „*Ebbe az or-*

28 MARZALI 1935. 59.

29 MAGINA 2020. 83–100. Az erdelyitorteneszforum@googlegroups.com hozzászólóinak köszönöm, hogy felhívták a figyelmemet e tanulmányra.

30 MARZALI 1935. 82.

31 MARZALI 1935. 93.

*kánba sodródik a török oltalom árnyéka alatt meghúzódó kicsi, békés Erdély, minden európai állam közt az első, amely négy felekezetet fogad békés ölébe.*³²

Bocskai kora és a bécsi béke bemutatása után tárgyi tévedést észlelhetünk a szövegben: „*Változás áll be az uralomban. Az öreg Rákóczi lemondásra bírja a fiatal, nagyravágyó és minden asszony után futó Báthory Gábort, aki magának foglalja le a hajdúkat.*”³³ Valójában a hajdúkra támaszkodó Báthory fellépése készítette lemondásra Rákóczi Zsigmondot.

Bethlen Gábor politikai és katonai sikereinek méltatása mellett hosszan ír kultúrapártoló tevékenységéről, és kitér vallási türelmességére is. „*Tisztában volt azzal, hogy a belső békének a felekezetek jó megférése az alapja és minden felekezet iránt türelmes bírt lenni. A zsidókat nem üldözte, sőt kancellárja, Pécsy Simon, közülük való volt. Befogadta a zsidókat, szabad kereskedést engedett nekik.*”³⁴ Pécsy valójában a szombatosok körébe tartozott.

Rákóczi György személyiségét elemezve vallási türelmetlenségét emeli ki, és hosszan ír Apáczai Csere János erdélyi sorsáról, aki a fejedelmi hatalommal összeütközve kolozsvári száműzetését iskolateremtő tevékenységre használta, és egyetem létesítésének tervét dolgozta ki.

Apafi fejedelemségéig, Bánffy Dénes tragédiájáig jut el az események taglalásával, amikor egy nagy fejezettel szakítja meg az elbeszélés fonalát. *A XVII. század lelkivilága és életmódja* cím alatt először a 16. és 17. század nagyívű összehasonlításáról olvashatunk: a reformáció és a reneszánsz színes, mozgalmas évszázadához képest a következő már sűrűbb, a protestáns egyházak is türelmetlenné váltak, a magyar elit belenyugodott a Habsburgok királyságába. Az életmód, a szokások változásáról nem erdélyi, hanem felső-magyarországi példákat hoz.

Az 1690-ig eljutó köztörténeti elbeszélést egy historiográfiai áttekintéssel szakítja meg, *Az önálló Erdély történetírása* cím alatt másfél század latinul és magyarul író krónikásait sorolja fel. Hazai és külföldi, magyar és szász auktorok néhány mondatos életrajzával, értékelésével eligazítást nyújt a nagyon gazdag anyagban.³⁵ Érdekes, hogy a több mint három tucatnyi szerző közül kimaradt Bethlen Miklós kancellár.

Rákóczi Ferenc pályájának felvázolásakor az 1697-es tokaji felkelésről is szól, amelyhez a sárosi főispán nem csatlakozott: „*Csak az bántotta, hogy nem adták meg neki a hercegi címet*” – a megállapítást kesernyés kiszólás követi: „*abban a korban pedig szörnyen uralkodott a címkórság – akárcsak napjainkban.*”³⁶

„*Erdélybe is behatolt a felkelés és Rákóczit meg is választották fejedelemnek, de az egész ország soha nem hódolt neki. Rabutin generális őrségei megszállották a szász városokat és a velük tartó labancok segítségével az ostrommal is dacol-*

32 MARCZALI 1935. 96–97.

33 MARCZALI 1935. 100.

34 MARCZALI 1935. 100.

35 MARCZALI 1935. 167–178.; DÉNES 2022. 328.

36 MARCZALI 1935. 194.

tak.” Apró tévedésre is rábukkanhatunk a kuruc szabadságharc bemutatásánál, Herbeville császári generális zsidói győzelmét 1708 novemberére teszi, valójában 1705-ben zajlott le a zsidói csata. Joggal állapítja meg a szerző, hogy „katonai szempontból a felkelés mégis csak függeléke volt az örökösödési világháborúnak. Míg a francia túlsúlyban van, a kurucot nem lehet leverni.” 1707 tavaszán „Rákóczi Erdélybe ment – attól semmikép sem akart megválni és beiktatta magát a fejedelemségbe. (...) A fejedelem nemesi társaságot szervezett erdélyi ifjakkól, kiket francia minta szerint testőreivé avatott.”³⁷ A kuruc világot lezáró szatmári békét Rákóczi nem fogadta el. Marczali szerint

„történeti szerepe abban csúcsosodik ki, hogy magánérdekével nem törődve, »nemzete hasznára, a maga dicsőségére« inkább a száműzés keserű kenyerét választotta, semhogy lemondjon Erdély és Magyarország függetlenségéről. Bölcsen tette; alattvaló már nem lehetett. Az új Magyarország kicsinyes viszonyaiba nem fért egyénisége.”³⁸

A mű negyedik nagy fejezetének szerkezete nem mindenütt követi a kronológiát, Erdély 1711 utáni történetét először a tatár betörésekkel kezdi, majd a Pragmatica Sanctio elfogadásával folytatja, azután ugrik vissza 1712-re, a deputatio korára, a császári adminisztráció helyreállítására.

A 18. század történetéből néhány jellemző eseményt emel ki, Bánffy Dénes és Barcsay Ágnes történetét, azaz Teleki Sámuel meghiúsult házasságát, Ágnes leányasszony Bécsbe hurcolását és katolizálását mint a protestánsok elnyomásának kirívó példáját említi. A görögkatolikus egyház létrehozását, az unitusok és a görögkeletiek vitáit Mária Terézia korától mutatja be, hangsúlyozva, hogy az unió elsősorban a rutének között bizonyult sikeresnek. *Madéfalva és Buccow* cím alatt a székely határőr-katonaság létrehozását tárgyalja, a román határőrség megalapításáról nem esik szó. *A Hóra-világ bemutatása* a II. József koráról szóló, már említett nagy műve alfejezetének rövidített formája.

Az erdélyi reformkor és az 1848 őszi események tárgyalásakor nagy hangsúlyt helyez a románság jogainak megoldatlanságára, Wesselényi Miklósnak a jobbagység gyors felszabadítását célzó javaslatai – megállapítása szerint – sajnos nem váltak valósággá. Erdély magyarságának problémáit elsősorban az anyaországgal való unió oldotta volna meg, e témában a szerző gróf Gyulai Lajos 1830-as naplóbejegyzését idézi. Itt is a szöveg között, zárójelben adja a forráshivatkozást, ahogyan a kötet néhány más helyén is.

Marczali Henrik Erdély történetét mindig az általános magyar történelemben ágyazva vizsgálta, és folyamatosan figyelt a párhuzamosan zajló nemzetközi eseményekre. Utolsó történeti munkája nem alkalmas a kisebbik magyar haza múltjának részletes megismerésére, de forráshivatkozások nélkül is érezhető, hogy témájának már korábban is közölt részleteit nagy

³⁷ MARCZALI 1935. 198., 202.

³⁸ MARCZALI 1935. 206.

anyagismerettel, újrafogalmazva tette közzé.³⁹ Mai olvasói is találnak benne igen figyelemre méltó, akár továbbgondolásra késztető fejezeteket, bekezdéseket. Nem véletlen tehát, hogy a budapesti Anno Kiadó 1997-ben reprint kiadásban újra piacra dobta.⁴⁰

A Dunántúl szülőtteként Marczali nagyon jól érezte magát a bérces kis hazában, emlékezéseiben jó humorral idézte fel kutatóútjainak történéseit. Jó viszonyba került az öreg Bánffy Miklóssal, az író és politikus gróf nagypapjával, akinek közbenjárására megnyíltak előtte az erdélyi főúri levéltárak: 1888-ban

„a grófastán meghívott Remetére, levéltárát átkutatni. Elvittem magammal íródeáknak sógoromat, Schmidl Miklóst is. (...) A levéltár nemcsak gazdag és értékes, hanem elsőrangú forrás a XVII. és XVIII. századra nézve. A Bánffyak, Bethlenek, Telekiek, Barcsayaknak irományából a kálvinista főnemesség lelke áradott felém.”

Remetén a kis vendégházban laktak, egy éjszaka az öreg gróf az inasával átküldött nekik védelmi eszközül egy díszes szablyát.

„Ez Bánffy Dénes kardja volt, mellyel a fenesi csatában 1660-ban levágott egy basát. Nagyon mulattunk ezen az »éji látogatáson« sógorommal; mert hát ilyen esetben talán megfelelőbb lett volna a revolver. De azért tartózkodásunk végéig nálunk maradt a kard. (...) Ez a jelenet megmutatta, hogy voltaképp még feudális territóriumon mozgunk.”⁴¹

IRODALOM

DÉNES 2022	DÉNES Iván Zoltán: <i>Választott nemzet. Marczali Henrik élete és munkássága.</i> Budapest, 2022.
JAKÓ 1975	JAKÓ Zsigmond: A torockói legenda kritikája, II. <i>Korunk</i> 33. (1975):3. 174–182.
MAGINA 2020	MAGINA, Adrian: Cognomen a paterno pago inditum. On the Origin and Social Ascension of Paul Kinizsi. <i>Initial. A Review of Medieval Studies</i> 8. (2020) 83–100.
MARCZALI 1881	MARCZALI Henrik: A székelyek eredetéről. <i>Budapesti Szemle</i> 25. (1881):49. 137–144.
MARCZALI 1885	MARCZALI Henrik: <i>Magyarország története II. József korában.</i> II. kötet. Budapest, 1885.

³⁹ Értékelését lásd DÉNES 2022. 329–330.

⁴⁰ DÉNES 2022. 487.

⁴¹ MARCZALI 1929b.

- MARCZALI 1888 MARCZALI Henrik: *Magyarország története II. József korában*. III. kötet. Budapest, 1888.
- MARCZALI 1894 MARCZALI Henrik: Néhány történeti észrevétel Haşdeu tanulmányára. *Budapesti Szemle* 79. (1894):211. 82–91.
- MARCZALI 1896 MARCZALI Henrik: *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. Budapest, 1896. (A magyar nemzet története II.)
- MARCZALI 1898 MARCZALI Henrik: *Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig (1711–1815)*. Budapest, 1898. (A magyar nemzet története VIII.)
- MARCZALI 1929a MARCZALI Henrik: Emlékeim. 7. rész: Erdélyben – és küzdelemben. *Nyugat* 22. (1929):16. 231–234.
- MARCZALI 1929b MARCZALI Henrik: Emlékeim. 10. rész: Erdélyi benyomások. *Nyugat* 22. (1929):19. 416–420.
- MARCZALI 1935 MARCZALI Henrik: *Erdély története*. Budapest, 1935.

Henrik Marczali about Transylvania

by Gábor Sipos

(Summary)

Henrik Marczali presents the past of the eastern province embedded in the general Hungarian history; his approach is not Transylvanistic. The present study lists in chronological order the Transylvanian events, the method of their discussion, occurring in Marczali's works of Hungarian history and illustrates the author's style with ample quotations.

The most important events of medieval Transylvania are included in the volume of several hundred pages titled *History of Hungary in the Age of the Árpáds*, published in 1896. Relying on sources, Marczali discusses in detail the origin of the Szeklers, the settling process of the Saxons, and the arrival of the Romanians. In describing the Mongol invasion, he quotes Gibbon's favorable opinion about the work of Canon Rogerius.

Hungary's History from the Treaty of Satu Mare to the Congress of Vienna (1711–1815), published in 1898, also includes Transylvanian events, presenting their significance to the whole and highlighting its special characteristics. In his opinion, upon adopting of the Pragmatica Sanctio Transylvania was the experimental site. He writes extensively about the causes of the peasant uprising led by Horea, placing the movement in a regional context.

The second volume of his monumental work titled *History of Hungary in the Age of Joseph II.*, published in 1885, contains several special issues regarding Transylvania, such as the decree of tolerance and its consequences in the eastern province. When processing the history of Horea's peasant revolt, he used as source the official documents.

History of Transylvania, one of Marczali's last works was published in 1935, this being a summary of everything he wanted to tell about the past of the eastern province based on his earlier researches. His volume is not suitable for a detailed study of the Transylvanian history, but even without reference sources, it is observable that he rephrased the previously published sections with great knowledge of the material.